

Центральна Європа! Іноді навіть ми — ті, хто написав книгу під назвою «Проект Центральна Європа» 30 років тому за часів радикально розділеної Європи, — дивуємося, що сьогодні маємо думати про це знову. Зрештою, нам уже давно вдалося знести «залізну завісу» й Берлінську стіну. Держави, які перебували безпосередньо на цій розділовій лінії через Європу, уже довгий час усі разом є членами Європейського Союзу. Проте нам ще не вдалося реалізувати загальний потенціал регіону у сфері творчості й історичного досвіду, накопиченого Сходом і Заходом. Сьогодні є дві чудові історії про Центральну Європу. Одна з них — про те, що це найбільша історія успіху Європи за останні десятиліття, оскільки мирним шляхом вдалося добитися повного переходу до демократії й ринкової економіки, а також інтегруватися в західні економічні структури й структури безпеки. Інша ж говорить, що Центральна Європа перетворилася на фрагментарний і частково маргінальний регіон, звідки не надходять жодні пропозиції стосовно майбутнього Європи, який в умовах міграційної кризи не проявляє солідарність, і де політичної стабільності можна досягнути тільки ціною посилення національної популістської політики.

Це зовсім не є чимось новим у Центральній Європі. Дунайська монархія як своєрідне політичне рішення для Центральної Європи розпалася не тільки через націоналізм XIX століття, але й з власної вини, оскільки не змогла впоратися із труднощами й у жадливий спосіб спробувала їх уникнути, спровокувавши Першу світову війну, що ще більше ускладнило ситуацію. Попри те, що «центральні держави» мали власні концепції, — наприклад центральноевропейську концепцію німецького рейху, — вони завдавали шкоди аж до Другої світової війни, наслідки якої ми досі відчуваємо. Подальша історія відома: «залізна завіса», поділ Схід-Захід, Холодна війна, сумні події в Будапешті в 1956 році, у Празі в 1968 році, у Польщі в 1980-х роках, які хоча б стали уроком на майбутнє; хоча, звичайно, можна запитати, чи дійсно це все ще зрозуміло в наш час.

Наслідки насильницького поділу континенту Радянським Союзом після закінчення Другої світової війни досі впливають на ситуацію. Схоже, що Європа потребує переосмислення Центральної Європи, щоб отямитися й набути здорового глузду. Кожен, хто пише таке речення, повинен пояснити його, і саме про це йде мова в цій книзі — про перспективи політичного, соціального й економічного співіснування в центрі Європи тоді, коли вона сама знову постає перед випробуваннями.

Це також є наслідком географічного розширення Європи на Схід. Ідея Центральної Європи завжди залежала від відповідних уявлень про Західну й Східну Європу. Вона залежить від цих геополітичних категорій. У такому розумінні Центральну Європу можна описати як буферну зону між Сходом і Заходом, розташовану якої визначається реальним співвідношенням політичних сил.

З моменту завершення ідеологічного поділу Європи на Схід і Захід Центральна Європа мігрувала на схід і південний схід. Три балтійські країни, а також Албанія та країни колишньої Югославії стали частиною нового центру унаслідок «розширення ЄС на схід», яке вже мало або ще тільки матиме місце; і поняття цього нового центру набуває того історичного значення, яке вже існувало в XIX столітті: Центральна Європа знову охоплює всю географічну територію між Німеччиною та Росією. Усі держави цього регіону тією чи іншою мірою залежать від цих центрів влади. Росія — це стара і нова Східна Європа.

Долю Європи в останні десятиліття вирішували в Центральній Європі й навколо неї: від падіння «залізної завіси» до розпаду Радянського Союзу й Балканських війн, до так званого розширення ЄС і НАТО на схід. Ми переконані, що необхідна сьогодні потужна європейська самосвідомість у відносинах з міжнародними партнерами може прийти тільки зі стабільного й економічно успішного регіону Центральної Європи.

Дедалі динамічнішим елементом є не тільки поточна міграційна проблема, але й повна дестабілізація, аж до сумнозвісних воєнних дій у Середземномор'ї й на Близькому Сході. Це не дивно, якщо розглядати історію Османської імперії в порівнянні повному обсязі, оскільки вона вже давно встановила зв'язок із цим регіоном на кордонах Центральної Європи. Міграційні потоки із цього регіону можна було б списати на колоніалізм XIX століття, але значно важливішим є зв'язок із духовною історією. Через нові «гоніння на християн» на Близькому Сході, які насправді сягають корінням у ранню історію розвитку християнства, згадується, що ще кілька років тому постійно цитований «християнський Захід» насправді вийшов із країн Сходу. Міст до нього пролягав через Центральну Європу, що легко довести не лише історично й політично, але й за допомогою духовно-історичних фактів. Поштовх розвитку Античності дали елліни, які також перебували в конфлікті зі Сходом. Сьогодні можна сказати, що саме стабільність Центральної Європи визначає, чи впорається Європа з проблемами в сусідніх країнах, чи здатна вона не тільки зрозуміти, але й подолати їх задля стабільності й мирного існування. Горизонт конфлікту в наш час знову розширюється і нагадує про історичні події. Як наслідок, Середземномор'я перетворилося на визначний фактор у самому серці Європи. Той, хто сьогодні, через багато років після скасування поділу Європи на «вільну» і «комуністичну» частини, прагне визначити Центральну Європу, постає перед значними труднощами під час спроби описати її простір та ідеї. За часів ідеологічно розділеної Європи таке визначення було легко сформулювати й обґрунтувати. Необхідно було подолати ідеологічну межу в центрі Європи аби поліпшити життя людей у державах по обидва її боки. Протест проти зрівняння Сходу, нав'язаного комуністичними режимами, перетворив ліберальних інтелектуалів від Бухареста до Варшави на центральноевропейців. Однак ліберальна ейфорія, що виникла в процесі переходу держав до демократії та ринкової економіки, тривала недовго. Чим довше йшла трансформація, тим слабшими ставали позиції лібералів у багатьох державах регіону порівняно з лівими і правими популістськими політичними ідеями, які обцяли національний суверенітет та ідентичність. Персоніфікованим прикладом такого розвитку є Прем'єр-міністр Угорщини Віктор Орбан, який почав свою політичну кар'єру в 1989 році як студентський ліберальний лідер, а сьогодні говорить про переваги «неліберальної демократії». У телевізійній промові в липні 2017 року він сказав: «27 років тому ми в Центральній Європі вважали Європу своїм майбутнім. Сьогодні ми відчуваємо, що ми — майбутнє Європи». У цій промові він також пояснив, чого він бачить у складі Центральної Європи: «пристрасних поляків, завжди розсудливих чехів, прямолінійних словаків та романтичних мадярів». Криза ліберального європейського порядку — це не «винахід» Центральної Європи. На Заході вона почалася після падіння «другого» (комуністичного) світу з критикою того, що ліберальні держави загального добробуту не розподіляють блага рівномірно та не можуть достатньою мірою регулювати глобальні фінансові операції.

Ейфорія від закінчення історії та нестримної перемоги лібералізму, зрозуміла у 1989 році, але навіть на той момент занадто романтична, була недовготривалою. Проте: як почалася нова історія Центральної Європи, які напрямки розвитку вона окреслила, які можливості та виклики сучасної Центральної Європи існують для майбутнього всієї Європи? Центральна Європа — це майбутнє Європи, однак у цій книзі ми прагнемо висвітлити те, що саме необхідно зробити, та що на нас чекає в нашому регіоні, який довгий час розглядали як периферію чи буфер.

РОЗДІЛ 1

Із чого почалася поразка в «холодній війні»

Початок і що було далі

Призабутому європейському сприйняттю реальності властиво починати розповідь про майбутнє з нагадування історії. Під час Холодної війни не можна було очікувати, що радикальний політичний поділ Європи на Схід і Захід буде поставлено під сумнів таким абстрактним терміном, як «Центральна Європа». І все-таки саме інтелектуальний протест проти штучного поділу центральноєвропейського культурного простору ліг у основу революційних подій 1989 року.

У 1989 році у Європі за кілька місяців припинив своє існування «другий світ». Реальний соціалізм Сходу вже кілька десятиліть не міг конкурувати із Заходом ні як ідея, ні як її практичне втілення. Але тільки після того, як чинна в Радянському Союзі влада замість соціальних репресій запустила перебудову й гласність і зосередила свою увагу на реформах, буржуазні революції в Східному блоці, який до того був тоталітарним, стали неминучими. Ідея створення центральноєвропейського світу, що виходить за межі «залізної завіси», дала спільне гасло дисидентам Сходу, їхньому прагненню до волі та ліберальних цивільних прав.

У той час народилася нова Європа, і раптом світову історію знову почали писати саме там. Залучені спостерігачі, як-от британський історик Тімоті Гартон Еш^[1] говорили про «дух часу» і про «чарівний рік». Це був початок абсолютної ейфорії, який дав можливість говорити навіть не так про кінець історії, як про остаточну перемогу демократії, верховенства права та ринкової економіки.

Коли навесні 1989 року на австро-угорському кордоні було піднято «залізну завісу», а восени того ж року впала Берлінська стіна, здавалося, що світова історія рухається в прискореному темпі. Усе, розділене за часів Холодної війни на західну і східну дійсність, ніби розчинилося за одну ніч. Цієї інтелектуальної ейфорії було достатньо для заснування нових держав, для швидкого становлення ліберально-демократичних інститутів і — з певного затримкою — для інтеграції значної частини Сходу в європейські й трансатлантичні структури. Але сьогодні, понад чверть століття після закінчення Холодної війни й ідеологічного протистояння у Європі, політичні, економічні й культурні наслідки десятиліть насильницького поділу ще не подолано. Нинішні європейські кризи солідарності — від розподілу біженців до класичних питань перерозподілу благ між багатими й бідними — ще раз підкреслюють відмінності.

Мрії, надії та несподіванки 1989 року давно стали історією. Як можна усвідомити, що до мирного й майже безшумного зникнення «залізної завіси» і Берлінської стіни ніхто не міг навіть подумати, що поділ Європи колись буде подолано, і що сьогодні майже неможливо уявити, що центр Європи 50 років тому був розділений нездоланим кордоном?

Принаймні в державах, розташованих уздовж колишньої розділової лінії Європи, імовірно, саме через це після 1989 року протестний термін «Центральна Європа» не трансформувався в стратегію довгострокового співробітництва й спільного представлення інтересів усередині Європи. Країни колишнього Східного блоку були зайняті національними перетвореннями, зближенням із Західною Європою й формуванням нової самосвідомості. Німеччина зосередилася на возз'єднанні, яке спиралося не на центральноєвропейську концепцію, а на ідею національної єдності. Італія була політично занадто слабкою, щоб зробити більше, ніж швидка розробка символічної «Центральноєвропейської ініціативи». А Фінляндія, Швеція й Австрія були передусім зацікавлені в можливості швидкого вступу в ЄС, тобто для них мова йшла про західну політику. У 1989 році в Європі закінчився не тільки комунізм як альтернативна модель суспільства, але й післявоєнний період.

У Західній Європі змін практично не відбулося, за винятком того, що стали доступними нові ринки, а мігранти зі Сходу являли собою додатковий трудовий ресурс. На Сході все довелося створювати з початку. Зміни й прагнення повернутися в Європу через участь в європейській інтеграції стали мотивацією для зародження нових середніх класів.

Незабаром стало зрозуміло, що великі ідеї й імена 1989 року спіткає доля всіх революційних новацій. Вони були корисними для революції, але значно менш придатними для наступних зусиль поступального шляху. Навіть такі центральні символічні фігури, як Лех Валенса, Вацлав Гавел і Михайло Горбачов, усього за десять років по тому стали лише історичними особистостями або в кращому разі виконували представницькі функції. Поняття, як-от: перебудова, Центральна Європа, солідарність, «залізна завіса» або Берлінська стіна — були замінені на певні визначені цілі: вступ у ЄС і членство в НАТО.

Дійові особи та взаємні інтереси сьогодні абсолютно інші, ніж у 1989 році — році змін; і вже ані весь світ, ані навіть уся Європа не озираються на героїчні успіхи покоління 1989 року. Однак Центральній Європі варто поглянути на власну історію, бо це є передумовою розумних політичних дій після закінчення європейського післявоєнного періоду й тоталітаризму ХХ століття.

Визначення поняття «Центральна Європа»

Поняття «Центральна Європа» використовують із середини ХІХ століття як політичний, культурний і економіко-географічний термін, що описує фізичний простір між заходом і сходом Європи. Його завжди визначають залежно від контексту, у кожному випадку по-різному, обумовлюючи панівними культурними та політичними уявленнями про внутрішню структуру Європи. З історичного погляду, геополітичне сприйняття сфери впливу Німеччини в Східній Європі конкурує з міркуваннями про історично підвищений спільний інтерес малих народів, що перебувають між німецькими й російськими гегемоністськими претензіями. Від Кракова до Тімішоари, від Трієста до Львова цей термін пов'язують також і з культурною різноманітністю габсбурзької монархії до Першої світової війни.

Однак панівне дотепер розуміння цього терміна було засноване передусім не на економічних, географічних та історичних аспектах, а на використанні його як метафори інтелектуального протесту проти ідеологічного поділу Європи на Схід і Захід до 1989 року. Поняття «Центральна Європа» до 1989 року означало досить чітку інтелектуальну концепцію, за якою дисиденти за «залізною завісою» виражали культурно-політичний протест проти «советизації» суспільств на схід від ідеологічної межі у Європі, і яка в державах, як-от Австрія та Німеччина, призвела до дискусії про допустимість і наслідки допущення витіснених «історичних горизонтів». Особливо в Північній Італії й Австрії термін «Центральна Європа» вказував на втрату спільної історичної свідомості, маргіналізацію Центральної Європи через установа національних кордонів. Після закінчення ідеологічного поділу Європи термін «Центральна Європа» дедалі частіше використовують у суспільному дискурсі й політиці в Австрії, Словенії, Хорватії, Угорщині, Словаччині, Чехії й Польщі як невід'ємну рису їхньої національної самосвідомості і як зовнішньополітичний принцип.

Характеристика Центральної Європи як єдиного історичного простору є переважно розмитою й поверхневою. Зазвичай вважають, що це саме

по собі вже є однією з основних характерних рис цього історично-географічного регіону і водночас перехідною межею Європи не можна ані визначити в чітких географічних межах, ані сприймати як позачасову константу, її можна побачити тільки в окремі епохи і переважно в культурних подіях. Від Празької весни 1968 року і до Оксамитової революції 1989 року це поняття насамперед було метафорою протесту проти дедалі слабшого і винятково ідеологічного поділу Європи на Схід і Захід.

Географічно Центральна Європа є центральною частиною Європи, відмежування якої засноване на різних підходах: фізико-географічних, історико-політичних, культурних, — і не завжди відповідає власному розумінню відповідних держав. Основний регіон складають: Австрія, Польща, Чеська Республіка, Словаччина, Угорщина, Словенія й Хорватія. Ані відмежування від Заходу (Німеччина, Швейцарія та Ліхтенштейн), ані від Сходу та Південного Сходу (Литва, Білорусь, Молдова, Україна й усі держави Південно-Східної Європи) не можна чітко провести.

Поряд з поняттям «Центральна Європа» (Mitteleuropa) в спеціальній літературі також трапляються поняття, як-от: «Середня Європа» (Zentraleuropa), «Проміжна Європа» (Zwischeneuropa), «Центрально-Східна Європа» (Ostmitteleuropa) та «Дунайський регіон» (Donauraum). Причиною можливо, є неодноразова політизація поняття «Центральна Європа»: від порівняння із середньовічною Священною Римською імперією, через ідею «німецької культурної місії» (а пізніше — німецької «ідеології життєвого простору» і «поля битви національного шовінізму»), до габсбурзької багатонаціональної держави, а після Другої світової війни — ідеологічної лінії фронту Холодної війни.

Хай там що, але ліберальний мислитель Фрідріх Науманн^[2] зробив термін «Центральна Європа» негативним політичним гаслом. Його ідеї про федеральне об'єднання Німеччини й німецькомовних регіонів Австро-Угорської імперії, представлені в 1915 році в книзі «Mitteleuropa» («Центральна Європа»), охоплювали переважно економічну політику й були спрямовані на забезпечення домінування Німеччини в регіоні. Географічні параметри мали лите другорядне значення в його спостереженнях. Концепцію Науманна відкинули після закінчення Першої світової війни й краху Габсбурзької імперії в 1918 році. У період між війнами ідеї про «німецьку Центральну Європу» конкурували з ідеями про створення федерації малих держав між Німеччиною та Росією.

За нового європейського порядку після 1945 року ідеї участі Німеччини в центральноєвропейських концепціях, так само як і ідеї федерації центральноєвропейських малих держав було замінено на політичний розподіл Європи на Схід-Захід (через «залізну завісу»). Тільки з ростом інтелектуального опору «осхідненню» суспільства на географічному сході Європи знову набули привабливості центральноєвропейські концепції регіону, засновані на історичній свідомості й творчій культурній різноманітності. Опис багатонаціональної габсбурзької монархії як «тюрми народів» також дедалі рідше можна зустріти в контексті аргументів на схід від «залізної завіси»; ба більше, на знак протесту проти реальних соціалістичних режимів дунайська монархія була частково ідеалізована такою мірою, що вона могла служити аргументом для вимог опозиціонерів про ліберальні права на волю. У період між Празькою весною 1968 року та падінням комуністичних режимів у Східній Європі термін «Центральна Європа» виражав інтелектуальний протест проти поділу Європи на нібито однозначний Захід і однозначний Схід. У середині 1980-х років чеський письменник Мілан Кундера писав про «трагедію Центральної Європи» як про викрадену «советами» частину Заходу, Вацлав Гавел закликав «жити правдою», а Дьордь Конрад пропонував ліберальну буржуазну «антиполітику» як рецепт проти реального соціалізму; сьогодні ми б назвали це активним громадянським суспільством.

Після падіння «залізної завіси» виникло безліч транснаціональних проектів, ініціатив і організацій, які сприяли відкриттю колишніх комуністичних держав і їхній орієнтації на Захід, а також підхопили ідею Центральної Європи. Але політичної значущості набула тільки «Вишеградська група» (V4) у складі Польщі, Чехії, Словаччини та Угорщини, та й то тільки після вступу цих держав у ЄС. Сьогодні термін «Центральна Європа» служить переважно обґрунтуванням тісного культурного обміну, транскордонного економічного співробітництва із залученням — за можливості — балканських держав, а також ідеї політичних зусиль зі спільного представництва національних інтересів країн ЄС у регіоні. Водночас його часто використовують як культурним аргумент на користь євроінтеграційних зусиль держав, як-от Сербія та Україна. Центральна Європа залишається в центрі уваги, нехай і не як політичне утворення, але, безсумнівно, як складова частина європейської ідентичності.

Складні відносини із сусідами

Для Європи історичний досвід центральноєвропейського опору тоталітаризму має актуальне політичне значення. Як зберегти демократію, верховенство права й ринкову економіку в часи глобалізації так, щоб це одночасно не призвело до краху солідарності суспільства в нових і старих демократіях і до популізму в політиці на рівні національної держави? Відкрите суспільство потребує політичної етики, яка дозволяє визнавати плюралізм як цінність і створювати «капітал довіри» у суспільстві й особливо у відносинах між сусідніми державами.

Пам'ять про ідеологічний розподіл континенту та відкидання комуністичною частиною Європи традицій відкритого суспільства жива й донині. Для добросусідства в цій тепер уже «післягероїчній» частині континенту поняття «Центральна Європа» становить високу вартість. Після декількох десятиліть перетворень ми бачимо, що внутрішній популізм і проблеми сусідства були не «привілеєм» комуністів, а проявом складної ситуації в Центральній Європі, що означає необхідність постійного інвестування в міжнаціональну довіру в цьому регіоні.

Як протестний термін «Центральна Європа», схоже, виконала свою функцію, і тепер його вивчення можна доручити сучасним історикам і фейлетоністам. Сьогодні основні регіони Центральної Європи і майже весь Дунайський регіон є частиною Європейського Союзу. Але саме тому нам і потрібні ініціативи щодо спільних центральноєвропейських проектів і загальних перспектив, оскільки шанси окремих держав в економічному, соціальному й культурному житті залежать від їхньої здатності співпрацювати в регіоні, а не від повернення до ліберал-національних політичних ідей, які існували в Європі до ідеологічного розділу в 1945 році. Чітку відповідь можна одержати, якщо розглядати цей регіон з позиції інших, а також з позиції дивної стійкості взаємовідносин. Щонайменше з часів Середньовіччя існувало традиційне уявлення про Центральну Європу як «периферію Заходу». З 1945 по 1989 рік Центральну Європу (за винятком Австрії) уважали частиною «Сходу». Чи настає тепер новий тривалий період, коли центральноєвропейці формують периферію Західної Європи і, як писав Петер Естергазі^[3] їм відводять роль «порушників спокою», які бажають приєднатися до добробуту? У містах і державах цього регіону склалася традиція почуватися одночасно і центром, і периферією. Адже Центральна Європа складається переважно з периферії, і жордони, які знову й знову зміщалися, надіяли кожне місце відчуттям периферійності. Мова йде про сприйняття реального політичного досвіду, коли ідентичність і положення центральноєвропейських держав завжди є наслідком їхніх відносин із сусідами, оскільки це невід'ємна частина їхньої «власної» історії. Довгий перелік історичних проблем сусідства зачіпає практично всі держави цього регіону й варіюється від відносин між Угорщиною, Словаччиною й Румунією, між Румунією і Болгарією до відносин між Польщею й Україною. Але поділ уздовж колишньої «залізної завіси» здається ментально ще довготривалішим. Коли політики в Німеччині або Австрії в дискусіях про внутрішні реформи посилаються на позитивні закордонні моделі, усе це майже без винятку — моделі в західноєвропейських країнах. Імовірно, це пов'язано з тим, що, по-перше, замало уваги приділяють структурним змінам на «Сході», по-друге, такі політики уникають посилення на позитивні приклади

колішнього комуністичного Сходу не викликає рефлексивну критику ЗМІ й політичних суперників.

Але для того, щоб рухатися назустріч один одному, необхідна політична підтримка. У 1993 році Вацлав Гавел читав лекцію у Віденському університеті про історичні й сучасні відносини між Чеською Республікою й Австрією. Лекція почалася із чудової фрази: «Історія нашого центральноєвропейського регіону сповнена парадоксів». Безпосередньо він мав на увазі парадоксальну ситуацію, коли між австрійцями й чехами, спорідненими історично, культурно й гуманітарно, у XX столітті не склалися відносини, що хоча б частково відображали цей внутрішній зв'язок.

Тому словенський письменник Драго Янчар у своїх політичних есе виступає проти винятково прагматичної політики, яка бачить своїм завданням лише «сервіс з організації спільних справ»: «Тільки творчість, зокрема художня, дає притулок від абсурдних ідей тупих людей. Від їхнього аналітичного й прагматичного світу. Творчість захищає від спокуси забуття, тому що мистецтво зберігає цілісним людський досвід».

Культурна самобутність Центральної Європи

Центральна Європа живе за традицією, згідно з якою її жителі могли (і часто повинні були) творчо підходити до осмислення найрвноманітніших культурних моделей; поряд з тим, регіон має довгу історію в ролі «лабораторії змін» (наприклад, порушення і зміна кордонів, розмаїття мов, етнічний націоналізм). З досвіду постійних змін народилася форма центральноєвропейського скептицизму. Він вважає постійний оптимізм чимось «смішним і кумедним» (Дьордь Конрад). У цьому «скептицизмі, породженому досвідом», криється підхід до нових центральноєвропейських завдань, які також припускають розумне диференціювання занадто великих очікувань на Заході й на Сході стосовно «європейської мрії».

Було б неправильно і надалі бачити в Центральній Європі велику родину, що складається з Каканії^[4] або слов'янського братерства. Ностальгія може свідчити про втрату, але зазвичай вона не має стосунку до перспективної діяльності. Так, це прогрес у свідомості, коли віденець довідається про своє минуле в Чернівцях, а мешканець Будапешта може почуватися як удома в Кракові. Однак загальний культурний простір має майбутнє тільки за наявності дійсних спільних інтересів. Центральноєвропейські традиції й перспективи можуть стати перевагою для наших держав у Європейському Союзі за умови усвідомлення питань з історії цього регіону, як-от: які існували передумови формування творчого середовища в Центральній Європі на початку XX століття? Тоді швидко з'ясувалося б, що справжньою проблемою є той факт, що потяг з Кракова у Відень в XIX столітті їхав 5 годин 43 хвилини, а сьогодні — понад 8 годин. Стало б зрозуміло, що рівень взаємного знання мов сусідів сьогодні нижчий, ніж у 1900 році. Також стало б зрозуміло, що в університетах цих країн, зокрема на території нинішньої Австрії, у 1900 році навчалося значно більше студентів з інших мовних груп, ніж сьогодні. Ці приклади мають мало спільного з ностальгією, проте багато — з можливими центральноєвропейськими перспективами.

Якщо дивитися на карту, то прагнення до культурного життя Центральної Європи в процесі розширення ЄС, схоже, зміщається на схід і південний схід. Сьогодні інтелігенція Хорватії, Сербії, Румунії, України мріє про центральноєвропейський світ, до якого вони належать. Понад 50 років тому польський майстер афоризмів Станіслав Єжи Лец рекомендував жителям Центральної Європи в практичному посібнику зі знесення пам'ятників: «Залиште п'єдестали. Вони вам ще знадобляться». Іронія історії Центральної Європи полягає в тому, що великі радикальні європейські проекти минулого століття — націоналізм і комунізм — надовго зруйнували дійсні зв'язки в цьому регіоні, але відчуття «паралельного життя» у Центральній Європі все-таки не було загублено повністю.

Історія як засіб формування ідентичності

Історичні міфи й наративи становлять основу культурної самобутності спільностей. У Центральній Європі численні зміни кордонів, режимів й ідеологій, а також процеси переміщення населення й асиміляції в XX столітті призвели до появи особливої чутливості до історії і до її ролі у формуванні й трансформації колективної ідентичності. Ексклюзивні етнічні й ідеологічні історичні образи стали конкуруючими політичними аргументами на користь появи спільностей, які мали ігнорувати та витіснити частину власних традицій. Європейське сьогодення після падіння «залізної завіси» інтерпретують як «повернення історії», особливо в реформістських державах Центральної Європи. Ідеологічний поділ Європи у період з 1945 по 1989 рік ні на Заході, ні на Сході континенту не створив достатніх можливостей для розвитку історично легітимної ідентичності. Післявоєнний порядок, установлений у Ялті, повинен був закласти основи нових традицій на Сході й Заході. Було проведено межу між минулим і сьогоденням, яку визнали неприйнятною тільки 50 років по тому. На Заході на зміну руйнівному впливу націонал-соціалістичної расової політики мав прийти освічений і демократичний проект європейської інтеграції. На комуністичному Сході Європи буржуазний світогляд мали подолати. Після падіння тоталітарних режимів у Центральній і Східній Європі історія знову стала доказом сталості і водночас здатності суспільств до навчання. З 1989 року розуміння історії як інструмента освіти конкурує зі сприйняттям її як засобу формування суспільної свідомості (етнічної, державної). Одним із симптомів є публічне обговорення історичних табу і той факт, що освіта й формування колективної ідентичності дедалі частіше розглядають як взаємодоповнення. Але історія знову може стати матеріалом для політичних конфліктів (наприклад, роль етнічних і державних об'єднань за часів націонал-соціалізму, масові виселення за етнічним принципом після закінчення Другої світової війни, індивідуальна відповідальність за часів комунізму). Це свідчить про те, що просвітницька функція історії набуває дедалі більшого значення також у питаннях створення нових спільнот. Австрія відчула це на собі під час дискусії навколо справи Вальдхайма^[5] та Аншлюсу 1938-го року. У державах Центральної Європи дискусії про «правильну історію» і про стереотипи сусідства будуть і надалі посилюватися. Це є частиною процесів соціального навчання в умовах демократії. Історики й соціологи в Центральній Європі намагаються обговорювати ці теми максимально можливою мірою спільно, і має сенс виступати з політичними ініціативами, наприклад, для створення загальних історичних матеріалів.

Завдання не з простих. Постійний пошук ідентичності та легкість, з якою через це можуть виникати конфлікти, перетворили на правило довільне поводження з традиціями. У літературі — у Роберта Музіля, а також у Томаса Бернгарда — цей процес описано як «удаваність» реальності. Можна також звернутися до спроб пізньої габсбурзької монархії популяризувати австрійську «ідею рейху», а також визнання необхідності національних традицій у державах міжвоєнного періоду. Найяскравіше це виявилось після 1918 року в офіційній кампанії «знеавстрійщення» в молодій Чехо-Словаччині. Комуністичні режими після 1945 року наслідували цей приклад, упродовж десятиліть формуючи історичну свідомість у бажаному для них напрямку і блокуючи частину колективної пам'яті. Але яка історія повернулася в Центральну Європу в 1989 році? Передусім, схоже, повертаються національні наративи цього регіону. Водночас існує зацікавленість у аналізі раніше замовчуваних тем, які підкреслюють європейський контекст в історії нових демократичних держав.

Варто згадати історію цього регіону і досвід XX століття. Зміни кордонів після Другої світової війни, вислання й переселення етнічних меншин

суперечать будь-якій тезі про сталість. Повернення історії в ці країни — це не тільки звільнення від комунізму, але й повернення історії національних груп у такій формі, яка має точки дотику з національним розумінням. Йдеться переважно про міжвоєнний період. Однак історія цього періоду — це не історія демократичних потрясінь. Авторитарні владні структури, політичні ілюзії й національні фальсифікації історії були характерними рисами держав, що виникли після 1918 року. Саме на цьому будували й комунізм після 1945 року Центральноєвропейський світ держав після 1918 року було позначено спадщиною боротьби національностей старої Австрії. Національні міфи етнічних груп Центральної Європи — це виключно історичні міфи — виникли з духу романтизму, а не Просвітництва; їм завжди притаманні два елементи націоналізму фундаментального характеру: по-перше, переконання, що свою націю слід визначати, відокремлюючи її від сусідніх народів («теорія ізоляції»); по-друге, прагнення до політико-культурної переваги («теорія переваги»). Довгий час у цій сфері панували не традиції рівноправ'я, а переконання в тому, що тільки «панування» — у розумінні відмежування й доведення до свідомості інших власної культурної переваги — забезпечує національне виживання. Такі традиції пояснюють, чому сьогодні політики, як-от Ярослав Качинський у Польщі або Віктор Орбан в Угорщині, можуть бути успішними в політиці, спрямованій проти ліберальних, відкритих суспільств. Вони обіцяють укотре боротися за націю.

Ідеологічний розподіл, який мав місце аж до 1989 року, забезпечив збереження в серці Європи багаторічних традицій культурної неоднорідності, яку Манес Шпербер^[6] описав як «дивовижну присутність історії». Тому історичні дослідження, а також доведення до свідомості суспільства єдності (ідентичності) через історичні образи та боротьба за збереження пам'яті мають важливе значення в політичному й соціальному розвитку Центральної, Східної й Південно-Східної Європи. Історичні дискурси супроводжують політичні зміни й формують їх за допомогою аргументів взаємозв'язку культурних традицій поза локальними межами. Вони мають функції легітимації (національні історичні міфи) і визначають характер публічних дискусій як усередині, нових демократій, так і поза їхніми межами (аналіз історії Другої світової війни й комунізму). Після 1989 року історія стала не тільки предметом суперечок для істориків; вона перетворилася на середовище і засіб побудови політичної й національної ідентичності. Інтерпретація ситуації після 1989 року варіюється від «повернення історії» до «кінця історії». Її репрезентація перетворюється на інструмент самоствердження (історія як частина політичної культури), який звертається до понять істини й пам'яті. Водночас стають очевидними протиріччя між популярними на сьогоднішній день історичними теоріями деконструкції (культурологія), що досліджують репрезентативний характер історії (мова й символи), і поняттями про історичну правду, які в ході політичних перетворень повинні дотримуватися традицій Просвітництва. Історичні образи замінюються специфічними прикладами традицій, які можуть прийти на зміну протиставленню «Схід-Захід», де традиційні конфлікти, упередження й подібності ігнорували, але при цьому і зберігали. Географія Європи вкотре стала політичною категорією, на принципах якої обговорюють її внутрішні й зовнішні кордони. Для опозиціонерів на колишньому Сході осмислення простору й місця культурної диференціації й зв'язків виконувало функцію протидії ідеологічно обґрунтованим тенденціям до уніфікації. У новій Європі географічне положення стає геополітичним фактором культурної й політичної самосвідомості.

«Ми» та «інші»

Для майбутнього Центральної Європи вирішальне значення має не тільки посилення ролі історії, але й питання про те, чи достатньо ми зацікавлені один в одному, щоб з тісних історичних переплетінь сформувати загальний контекст, загальні ідеї щодо мовної й культурної різноманітності у Європі. Схоже на те, що насправді відбувається всебічна «реконтекстуалізація» політичної теорії й практики. У своєму дослідженні, присвяченому Космополісу, Стівен Тулмін^[7] указує на зв'язок між деконтекстуалізацією і політичною раціональністю. Так само, як Декарт і Ньютон розробляли методи в науці, що дозволяють давати відповіді на запитання незалежно від контексту, цей підхід зміг ствердитися й у політиці (наприклад у працях Томаса Гоббса^[8]), оскільки його асоціюють як із соціальними вимогами централізованої національної держави XVIII–XIX століть і політичними утопіями, так і з економічними ідеями глобалізації XX століття.

Реконтекстуалізація (повернення історії й географії), яка чітко прослідковується з 1989 року, може мати довгостроковий політичний вплив у Європі, оскільки вона знову робить вирішальним соціально-політичним питанням саме форму і якість комунікації між регіонами і пам'яттю та ідентичністю, які їм притаманні. Центральна Європа знову стає місцем «паралельного життя». Це життя з історією й географією вже знову стало європейською реальністю.

Дехто розглядає розширення ЄС як проєкт інтеграції Центральної Європи в Західну Європу в ролі інвестиції в економічну конкуренцію, у якому Європа повинна стати глобальним гравцем. Фактично ж Європейський Союз став більш центральноєвропейським і використовує всі можливості й досвід, які характеризують саме цей культурний простір.

Підсумуємо ще раз парадоксальні й, можливо, для сприйняття західноєвропейців провокаційні виклики, що постають під час спроби визначення місця розташування Центральної Європи. Цей простір традиційно орієнтований на кордони і на те, як за їхньою допомогою можна самовизначитися. Це — простір, у якому і сьогодні є стільки історії, що спільне майбутнє може бути успішним тільки тоді, коли минуле детально обговорять. Схоже, основний центральноєвропейський принцип полягає в тому, щоб ніколи не вірити, що прогрес такий великий, яким виглядає. До того ж тут не звикли ставитися до інших як до рівних, хоча здається, що «інші» завжди присутні, і найчастіше, звісно, у власній особі кожного. Празький письменник Г. Г. Адлер^[9] сформулював: «Якщо ви запитаете мене: „Хто Ви насправді?“, то я скажу: „Я єврей за національністю, німецька — моя рідна мова, я народився в Чехо-Словаччині, належу до австрійського культурного середовища, є німецьким письменником, англійським громадянином і сподіваюся, що серед усього цього залишаюся ще трішки людиною“». Після закінчення Холодної війни Центральна Європа залишилася наодинці з усіма цими проблемами. Після 1989 року питання стояло більше про те, чи зможуть — і якщо так, то коли — усі держави стати членами ЄС і НАТО. Могутні сусіди Німеччина й Росія в першу чергу вирішували власні проблеми.

Quo vadis, Європо?

Сьогодні Європейський Союз має розробити моделі соціальної поведінки (політики), де закони ринку й цінні переваги глобалізації, які не так вже й легко справедливо розподілити, не стояли б на першому місці. За часів комунізму Центральна Європа була там, де люди прагнули чинити опір опресорній уніфікації й тоталітарним доктринам Сходу. У новій Європі Центральна Європа перебуває там, де йде дискусія про те, що ми маємо бути не фортецею, а згуртованим співтовариством, наскільки це можливо. Тому не випадково саме в країнах, як-от Австрія, Угорщина й Польща, точаться найгостріші політичні дискусії про контроль на кордонах і необхідність їхнього захисту, і ці питання розглядають під різним кутом.

Складається враження, що відсутність солідарності поміж центральноєвропейцями пов'язана з тим, що чітких уявлень про поняття «Європа» занадто мало. Центральна Європа зможе використовувати свій потенціал, щоб практикувати ту політичну етику, яку дістала у спадок з 1989 року,

тільки якщо Мілан Кундера в останніх реченнях свого есе 1984 року про трагедію Центральної Європи виявиться неправий: «Отже, справжньою трагедією для Центральної Європи є не Росія, а Європа, — та Європа, яка становила таку велику цінність, що головний редактор угорського інформаційного агентства був готовий за неї загинути і за яку він дійсно загинув. За „залізною завісою“ він зовсім не знав, що часи змінилися, і що Європу в самій Європі вже не сприймають як цінність».

Навіть за кілька десятиліть по тому видно, що тривалий успіх революцій 1989 року залежить від наших дій сьогодні і в майбутньому. Чи створила Європа в 1989 році переконливий приклад і модель мирних революцій, які можна перенести в XXI століття? Означає 1989 рік для Європи «кінець історії» чи все ж таки підготовку до повернення до історії, замороженої Холодною війною? У якому контексті влада стає ефективною і у який спосіб? Чи є ці рамки знову націоналістичними і яким є новий різновид націоналізму як популістська відповідь на кризи глобалізації? Чи стане авторитарна демократія, подібна пугінській, популярною, коли в ліберальних демократіях посиляться нерівність у доходах? Для відповідей на ці питання варто звернути увагу на процеси, які відбуваються в Центральній Європі після магічного 1989 року.